

סימן כד

פטור 'מתעסק'

- פתיחה
- המשנה והגמרא בכריתות
- היחס בין הדרשה מ"חטה בה" ומ"מלכת מחשבת"
- בין מתעסק לשונג
- מתעסק במילה
- מתעסק פטור או מותר
- סיכום

פתיחה

בשיעור זה נבחן את מקורות פטור 'מתעסק' וגדריו. פטור 'מתעסק' בבסיסו הוא פטור מקורבן על מעשה איסור שנעשה מתוך התעסקות בדבר אחר ללא כל כוונה או ידיעה על כך שמדובר באיסור. דין מתעסק הינו אחד המרכיבים המגדירים את יסודות האבחנה שרק 'מלאכת מחשבת' נאסרה בשבת, ואף נלמד מגדר זה. דין זה מחדד את ההגדרה של היחס ההלכתי בין משמעות המודעות והרצון ובין התוצאה.

לצד חידוד הגדרים של 'מלאכת מחשבת' דיני מתעסק מעלים קשיים שונים: איזה מודעות נצרכת – האם מדובר על היעדר הבנת המציאות או על היעדר

כוונה למעשה עצמו? בנוסף, מה היחס בין דין זה לדין שוגג? (היחס בין פטור מתעסק לדין אינו מתכוון מצריך עיון בפני עצמו שידון בהרחבה בשיעור הבא). תחילה נברר את מקור הדין כפי שעולה במשנה ובגמרא בכריתות, ולאחר מכן נבחן את גדרי מתעסק לאור מקורותיו השונים ולאור השאלות שהעלינו.

המשנה והגמרא בכריתות

המשנה בכריתות עוסקת במצב בו היו לפני האדם שני מאכלים האסורים באכילה והוא עבר ואכל אחד מהם בשוגג, אך אינו יודע איזה:

...חלב ונותר לפניו אכל אחד מהם ואין ידוע איזה מהם אכל, אשתו נדה ואחותו עמו בבית שגג באחת מהן ואין ידוע באיזה מהן שגג, שבת ויום הכפורים ועשה מלאכה בין השמשות ואין ידוע באיזה מהם עשה, רבי אליעזר מחייב חטאת ורבי יהושע פוטר ...

משנה, כריתות ד, ב.

כפי שניתן לראות, לשיטת רבי יהושע אפילו אם אדם עבר בוודאות על איסור בשוגג ואינו יודע על איזה איסור עבר בדיוק – הוא פטור מחטאת.¹ מנגד, לשיטת רבי אליעזר כשיש איסור ודאי האדם מתחייב בחטאת, גם אם לא ברור מהו החטא. בהמשך המשנה רבי יהודה מבאר את שיטת רבי יהושע באופן רחב אף יותר ומלמד שהוא פוטר אפילו מאשם תלוי. במשנה הבאה מובאות דעות נוספות בהבנת המחלוקת, שמצמצמות את דעת רבי יהושע. המשנה מסיימת בדיון ביחס למקור הדין:

...אמר רבי יהודה² תמה אני אם יפטר בה רבי יהושע אם כן למה נאמר "אשר חטא בה" פרט למתעסק;

משנה, כריתות ד, ג

1. רש"י (כריתות יט ע"א ד"ה חלב) ביאר במקרה הראשון שהאדם סבר ששתי החתיכות הן שומן, המותר באכילה. לכן, בכל מקרה מדובר בשוגג. באופן דומה הוא מסביר את שאר המקרים במשנה.
2. קשה להבין כיצד ר' יהודה, שהרחיב את דברי ר' יהושע, מסתדר עם משפט זה.

בסיפא של המשנה עולה שיסוד המחלוקת היא הבנת הפסוק (ויקרא פרק ד, כג): "או הודע אָלָיו חֲטָאתוֹ אֲשֶׁר חָטָא בָּהּ". הפסוק מתייחס אמנם לקרבן חטאת נשיא, אך ניכר שהמשנה לא הבדילה בין החטאות השונות. המשנה מבארת שלשיטה המרחיבה את דברי רבי יהושע מתבאר הפסוק כקובע שהאדם צריך לדעת בדיוק כמה חטא. לדעות המצמצמות לעומת זאת יש לבאר שפסוק זה בא לפטור את ה'מתעסק'. המשנה לא מגדירה מה ההבדל בין 'מתעסק' לאמור לעיל, אך נראה בפשט שהכוונה למתעסק בהיתר. כך מפרש רש"י על המשנה:

א"כ – דמתעסק כי האי גוונא חייב למה נאמר בה; פרט למתעסק – בהיתרא כגון לחתוך את התלוש וחתך את המחובר אבל זה המתעסק באיסור חייב.

רש"י, כריתות יט ע"א

רש"י מדייק שדברי המשנה עד כה עסקו ב"מתעסק באיסור" גם אם מדובר על עיסוק באיסור בשוגג, ובזה נחלקו בהבנת שיטתו של רבי יהושע. אולם, מקרה נוסף המוסכם הוא 'מתעסק בהיתר', כלומר, התכוון לעשות דבר המותר לגמרי ובכל זאת נעשה איסור.

יש לשים לב שעד כה הדיון אמור בכלל האיסורים ללא כל ייחוד של דיני שבת. הגמרא שם מביאה ברייתא שדנה במקורות הדין באופן דומה, אך בעוד המשנה הביאה את הדיוק במקורות להבנת שיטת רבי יהושע (לפי שיטת התנאים המצמצמת), הגמרא מביאה את אותו דיון להבנת שיטת רבי אליעזר:

תניא, א"ר אליעזר: מה נפשך? אי חלב אבל חייב, אי נותר אבל חייב! אי אשתו נדה בעל חייב, אי אחותו בעל חייב! אי בשבת עשה מלאכה חייב, אי ביה"כ עשה מלאכה חייב! אמר לו רבי יהושע: הרי הוא אומר אשר חטא בה, עד שיודע לו במה חטא. ורבי אליעזר האי בה מאי עביד ליה? מיבעי ליה: פרט למתעסק...

בבלי, כריתות יט ע"א

בגירסאות הגמרא תוקן במקום ר' יהודה - ר' שמעון, ואכן לשיטת ר' שמעון, שצמצם את דבריו של ר' יהושע, מובן הדיון במשנה. ואכמ"ל.

רבי יהושע כאמור דורש ידיעה ברורה על מה היה החטא כדי להביא חטאת, ולעומת זאת רבי אליעזר לא דורש זאת. לכן, לפי הברייתא לשיטת רבי יהושע, הפסוק "אשר חטא בה" נדרש לידיעה ברורה במה חטא (ולא רק למתעסק כפי דעת התנא שבסוף המשנה שצמצם כאמור את שיטת רבי יהושע), ואילו לרבי אליעזר הפסוק נדרש לדין 'מתעסק'.³

הגמרא ממשיכה לברר מהו פטור 'מתעסק' הנדרש מהפסוק לשיטת רבי אליעזר:

מתעסק דמאי? אי דחלבים ועריות - חייב, [דאמר רב נחמן אמר שמואל:
המתעסק בחלבים ועריות - חייב], שכן נהנה! ואי מתעסק בשבת - פטור,
מאי טעמא? "מלאכת מחשבת" אסרה תורה!...

בבלי, כריתות יט ע"ב

הגמרא פותחת בקושי מכך שדין מתעסק בשבת שונה משאר איסורים. טענה זו מתבססת על שיטת רב נחמן בשם שמואל המובאת בהמשך הגמרא בכריתות ובסנהדרין (גרסה זו אף הובאה בדפוסים בתוך לשון הגמרא שלעיל):

... כדרב נחמן אמר שמואל, דאמר: המתעסק בחלבים ובעריות - חייב,
שכן נהנה. המתעסק בשבת - פטור, מלאכת מחשבת אסרה תורה...

בבלי, סנהדרין סב ע"ב

לדברי שמואל, שבת שונה משאר איסורים כיוון שנאסר בה 'מלאכת מחשבת', ולכן רק מלאכה שחשב עליה ועשה אותה באותו אופן - חייב. ממילא יוצא שמתעסק פטור. 'מלאכת מחשבת' מובאת בהקשר של מלאכת המשכן וכפי

3. ניתן להציע ששיטת ר' אליעזר כאן קשורה לשיטתו העקרונית ביחס למלאכות שבת. לשיטתו אין חלוקה ברורה ומוחלטת בין המלאכות כמובא בבבלי שבת (עה ע"ב): "אלו אבות מלאכות - אלו לאפוקי מדר"א דמחייב על תולדה במקום אב". המלאכות לדעת רבי אליעזר אינן נחלקות לל"ט בהכרח (וראו לעיל 254). לפי ההבנה העולה בגמרא בכריתות נראה שיש כאן תפיסה כללית של רבי אליעזר, האומרת שאין כל משמעות לחלוקה בין האיסורים, אלא עצם האיסור הוא המחייב. ויש לעיין עוד בהשוואה זאת.

שביאר רש"י בביצה (יג ע"ב): "שנסמכה פרשת שבת למלאכת המשכן בויקהל, והתם מלאכת מחשבת כתיב".

קושיית הגמרא בפשטות היא כיצד אפשר ללמוד את דין 'מתעסק' מהפסוק "אשר חטא בה", בזמן שהוא רלוונטי רק בשבת ונלמד מהדרשה 'מלאכת מחשבת'? הגמרא מיישבת את הקושי באמצעות מחלוקת אביי ורבא, שדעותיהם מובאות בתור אפשרות לדין הנלמד מ"אשר חטא בה":

...לרבא משכחת לה, כגון שנתכוון לחתוך את התלוש וחתך את המחובר; לאביי משכחת לה, כגון דנתכוון להגביה את התלוש וחתך את המחובר, דאיתמר: נתכוון להגביה את התלוש וחתך את המחובר – פטור, מאי טעמא? דהא לא איכוון לשום חתיכה; לחתוך את התלוש וחתך את המחובר – אביי אמר: חייב, דהא איכוון לשום חתיכה, רבא אמר: פטור, דהא לא איכוון לחתיכה דאיסורא.

בבלי, כריתות יט ע"ב

לדעת רבא, גם אם נעשתה הפעולה שהאדם רוצה, פעולת חיתוך, אם הייתה אמורה להיעשות בהיתר הוא פטור.⁴ לדעת אביי, רק כאשר נעשתה פעולה אחרת מהפעולה האסורה הוא פטור.

שתי שיטות אלו מגדירות למעשה את מתעסק: לפי רבא אין צורך בפער קוגנטיבי בין הכוונה לתוצאה ומספיק פער בהבנת המציאות – האדם חשב שהוא חותך דבר תלוש למרות שלמעשה הוא חתך דבר מחובר. לפי אביי, נראה שהמוקד הוא הפער הקוגניטיבי בין המחשבה למעשה: כל עוד הפעולה מובנת, כלומר, האדם חותך בפועל אין זה מתעסק אלא שוגג. לעומת זאת, אם האדם התכוון להגביה וחתך בטעות – מדובר במתעסק. שני מקרים אלו הובאו בפשטות כדי להסביר את הלימוד מהמילה "בה" בנוסף לדין מתעסק הרגיל (שגדריו ככל הנראה שונים). יש להבין מה היחס בין הדרשות, וממילא גם מהי הגדרת מתעסק ועד כמה היא מתרחבת מעבר לדיני שבת.

4. דבריו מצטרפים לשיטתו כפי שביארנו בשיעור הקודם שאין אומרים 'פסיק רישיה' אלא כשיש וודאות גמורה ראו לעיל עמ' 350.

היחס בין הדרשה מ"חטה בה" ומ"מלאכת מחשבת"

שתי הדרשות שראינו בגמרא בכריתות מהמילים "חטא בה" ומהמילים 'מלאכת מחשבת' יוצרות למעשה שתי קריאות שונות בדברי הראשונים העוסקים בין היתר בהבדלה שבין מתעסק בשבת למתעסק בשאר דינים. כמו כן מתייחסים לשאלה האם יש להגדיר את דין מתעסק בתור פער קוגניטיבי בלבד או שמא מתקיים גם בו פער בהערכת המציאות.

שיטה ראשונה היא שיטת רש"י על הסוגיה בכריתות:

...ואי קשיא אם כן דר"א אית ליה דרב נחמן האי "בה" דדריש ר' אליעזר פרט למתעסק לא צריך דמ"מלאכת מחשבת" דמייתי רב נחמן מצי למילף. נראה לי דר"א לית ליה דרב נחמן דדריש "מלאכת מחשבת" אסרה תורה דלא משמע ליה ההיא דרשא ולא מייתי דרב נחמן אלא משום דאמר בהדיא דמתעסק בשבת פטור אבל לרבי יהושע דדריש אשר חטא בה עד שיוודע לו במה חטא איהו דריש כרב נחמן מלאכת מחשבת אסרה תורה.

רש"י, כריתות יט ע"א, ד"ה מבעי ליה

רש"י פותח בקושי מובנה בגמרא: אם רבי אליעזר מקבל את החלוקה שעושה רב נחמן בין שבת לשאר איסורים, מדוע הוא דורש את הדין מהפסוק "אשר חטא בה" ולא מ'מלאכת מחשבת'? רש"י מסביר כי אכן רבי אליעזר לא מקבל את דרשתו של רב נחמן. לדבריו, לכל אחד מהתנאים ישנו מקור לימוד אחר לפטור 'מתעסק': לרבי אליעזר המקור הוא "חטא בה", ולרבי יהושע המקור הוא 'מלאכת מחשבת', בעוד שאת שיטתו העקרונית לומד רבי יהושע מ"חטא בה", כפי שמובא במשנה.

כדי להבין לעומק את דברי רש"י, חשוב להבין שאין מדובר במחלוקת ספרותית גרידא. מו"ר הרב אהרון ליכטנשטיין זצ"ל חידש שבכל לימוד יש להפריד בין שלוש משמעויות:⁵ מקור הדין, אופי הדין והיקף הדין. מקור הדין התבאר ביסוד

5. בערוב ימיו כשמו"ר הרב ליכטנשטיין קיבל את פרס ישראל הזמינו אותי לדבר על

המחלוקת. ביחס לאופי הדין, נראה שלשיטת רבי אליעזר דין 'מתעסק' שייך רק במתעסק עם דבר המותר, ואילו המתעסק עם דבר האסור יהיה חייב (כשיטתו במשנה). הבנה זאת תואמת את העקרונות העולים מקושיות רבי אליעזר כברייתא: כל עוד הייתה כוונה לאיסור ונעשה איסור – האדם חייב.⁶ לדעת רבי יהושע, בשני המקרים יהיה פטור כאשר הפטור מ'מלאכת מחשבת' הוא על מתעסק בדבר המותר. ממילא יש ליישב מדוע מתעסק בדבר המותר צריך מקור לעצמו. לעניין היקף הדין, אם לומדים מ"אשר חטא בה" את דין מתעסק כרבי אליעזר, ממילא זהו דין בכל התורה, זאת בניגוד לאפשרות שהלימוד הינו רק מ'מלאכת מחשבת' כדברי רב נחמן, אז היקף הדין הינו בשבת בלבד.⁷

לאור זאת, נראה לפי דברי רש"י שלשיטת רבי יהושע ישנו לימוד ייחודי לשבת מ'מלאכת מחשבת' מעבר למתעסק שבשאר התחומים. יש למצוא הגדרה ייחודית למתעסק, ומסתבר שמדובר בדרישה שלא יהיה פער קוגנטיבי בין המחשבה למלאכה.

מעבר לפרשנות גוף הסוגיה שיטת רש"י בפסחים יכולה לפתח יותר את הגדרים. הסוגיה בפסחים עוסקת במקרה דומה למקרה בשבת (התכוון לחתוך את התלוש וחתך את המחובר) וקובעת שדין זה לא קיים במעילה:

רב נחמן בר יצחק אמר, הכי קאמר: לא אם אמרת בשאר מצות, שכן לא מתחייב בהן שאין מתעסק כמתעסק, שאם נתכוין להגביה את התלוש וחתך את המחובר – שפטור. תאמר במעילה, שאם הושיט ידו לכלי ליטול חפץ, וסך ידו בשמן של קודש – שמעל.

בבלי, פסחים לג ע"א

שיטתו שלמדנית, ואפיינתי את חידושו שלמדני הגדול במבנה זה, הוא שמח על דברי והודה לי.

6. כך ניתן להסביר גם את שיטתו של ר' אליעזר במעילה (יז ע"ב) שביחס לאיסור אכילה של קודשים מוגדרים כאיסור כללי ומצטרפים לאיסור.

7. ראו דברי המהרש"א בחידושי הלכות, סנהדרין סב ע"ב.

רב נחמן בר יצחק מחלק וקובע כי במעילה, בשונה משאר המצוות, לא קיים פטור מצד מתעסק, ומביא דוגמה מפורשת למקרה זה – "הושיט ידו לכלי ליטול חפץ וסך ידו בשמן". מהדוגמה ניתן לראות שאכן מדובר בפער קוגנטיבי בין המחשבה (לקיחת חפץ ביד) למעשה (הסיכה בשמן הקודש). במקרה זה במעילה חייב ובשאר מצוות פטור. רש"י על אתר מבאר:

שאם נתכוון לחתוך את התלוש – שהוא מתכוין לדבר המותר, וחתך את המחובר, שאפילו בשבת פטור – דמלאכת מחשבת בעיניו, שיתכוין לחתיכת מחובר, ומיהו, שגג בשבת, שאינו יודע שהוא שבת או אינו יודע שהמלאכה זו אסורה.

תאמר במעילה שאם נתכוון כו' שמעל – כגון היו כאן גיזי חולין וגיזי עולה, ונתכוין ליטול של חולין והלכה ידו על של עולה ומכיר הוא מי עולה ומי חולין, אלא שנסתכל במקום אחר, דהיינו שאין מתכוין למעשה זה, וחייב מעילה, דוחטאה בשגגה כל דהו כתיב, ולא כתב בה מיעוטא כדכתיב בשבת מלאכת מחשבת וכתיב בשאר מצות אשר חטא בה – פרט למתעסק, והיינו מתעסק – שמתעסק בדבר אחר ובא זה לידו.

רש"י, פסחים לג ע"א

לדברי רש"י נראה שלמעשה בכל התורה כולה (למעט שבת ומעילה) יש פטור מהלימוד של "אשר חטא בה". בשבת יש פטור רק מדין 'מלאכת מחשבת' ובמעילה אין כל פטור במתעסק. מדבריו נראה שלמעשה אנו פוסקים כשני המקורות באופן הבא: ב"שאר איסורים" מתעסק פטור בגלל דין "חטא בה", כאשר הדבר כולל גם מתעסק באיסור (כדברי רבי יהושע במשנה בכריתות); בשבת, רק מתעסק בהיתר פטור, דבר הנלמד מ'מלאכת מחשבת' (ולא מהמקור של שאר איסורים שלא חל בשבת); במעילה חייב בכל.

בנוסף, רש"י קובע למעשה הגדרה למושג מתעסק: "שמתעסק בדבר אחר ובא זה לידו". גם כאן מוצאים את הגדרת מתעסק כפער קוגנטיבי של נתק בין המחשבה למעשה.

שיטה שנייה היא שיטת תוספות, המובאת במספר מקומות בש"ס.⁸ לדעת תוספות, כל השיטות צריכות את שני המקורות, כאשר כל שיטה מחדשת פטור אחר:

וי"ל דה"ק בשבת פטור אף על פי שנהנה משום מלאכת מחשבת. ועי"ל מתעסק דפטור הכתוב מבה התם היינו כדמפרש התם לרבא משכחת לה כגון שנתכוין לחתוך את התלוש ... ונמצא שהוא מחובר דנעשית מחשבתו דאי מחובר אחר אפילו היכא דנתכוין למחובר פטור דומיא דנתכוין לכבות זה וכבה זה דפטרינן התם בההיא פירקא (דף כ.) ולאביי משכחת לה כגון דנתכוין להגביה את התלוש... ונמצא שהוא מחובר דכל כה"ג מלאכת מחשבת היא ולא מיפטר אלא מבה... אבל מתעסק דשמואל דפטור משום מלאכת מחשבת היינו במתכוין לחתוך מחובר זה וחתך מחובר אחר דלא נעשית מחשבתו...

תוספות, סנהדרין סב ע"ב, ד"ה להגביה

לדברי תוספות, גם שמואל צריך לדרוש את הפסוק "אשר חטא בה". על כן מדגישים תוספות את ההבדל שבין שני הלימודים: הפטור "בה" – עד שיוודע לו במה חטא" מתייחס למקרים ש"נעשתה מחשבתו", כלומר, האדם עשה את מה שרצה אלא שהוא חשב מראש שלא ייעשה איסור בדרך. במקרה זה אין פטור מצד 'מלאכת מחשבת' והטעות היא טעות בהבנת המציאות. אולם, גם במקרה זה שמואל פוטר מצד הדרשה מהמילה "בה". לפי הסבר זה, פטור 'מלאכת מחשבת' קיים דווקא כשלא נעשתה מחשבתו, ואילו הפטור מ"חטא בה" קיים כאשר כן נעשתה מחשבתו. פטור "חטא בה" נובע מפגם בהבנת המציאות ופטור 'מלאכת מחשבת' נובע מפגם קוגניטיבי של חוסר התאמה בין כוונת הפעולה לתוצאה.

8. תוספות שבת עב ע"ב, ד"ה נתכוון; סנהדרין סב ע"ב, ד"ה להגביה; ושבועות יט ע"א ד"ה פרט.

לשיטת תוספות נראה שאין הבדל בין מקרה שהתכוון לעשות איסור לבין מקרה בו התכוון לעשות מעשה מותר: אם לא נעשתה מחשבתו הוא נחשב למתעסק, הפטור מצד היעדר 'מלאכת מחשבת'; אם נעשתה מחשבתו (אלא שלא הבין את המציאות) נחשב למתעסק מדין "חטא בה".

אולם, בדברי תוספות לא ברור באיזה מקרים כן יתחייב חטאת ומדוע שוגג איננו מתעסק מצד אי הבנת המציאות?

בין מתעסק לשוגג

לפי הגדרת רש"י נראה שהבדל ההגדרה בין שוגג למתעסק הוא ששוגג הוא טעות בהבנת המציאות ואילו מתעסק הוא פער בין מה שהאדם חשב שהוא עושה לבין מה שנעשה. לשיטה זאת נראה שמתעסק איננו איסור כלל, שהרי אנו מתייחסים לפעולה כאילו היא נעשתה מאליה.⁹

לפי הגדרת תוספות, שגם טעות בהבנת המציאות וגם כשל קוגנטיבי מוגדרים כמתעסק יש להבין מה ההבדל בין מתעסק הפטור מחטאת לבין שוגג החייב בחטאת. תוספות עצמם שואלים שאלה זאת:

ואם תאמר שוגג נמי דכל התורה כולה לא מתכוון לאיסור ויש לומר בכל התורה כולה כשאמר מותר הוא בשוגג בדבר שהוא ידוע לנו שהוא איסור אבל הכא מתכוון לדבר שהוא היתר לכולי עלמא אם היה כפי מה שהוא סבור ולכך פטור משום דהוי מתעסק.

תוספות, כריתות יט ע"ב ד"ה דהא

לדברי תוספות, שוגג אינו מתעסק כיוון ש"ידוע לנו שהוא איסור", אך אם מתכוון לדבר המותר פטור. כאמור, לדעת תוספות בסנהדרין גם מתעסק באיסור פטור, וממילא לא מובן מה הכוונה בדברים "ידוע לנו שהוא איסור".

9. וכן כתב בחלקת יעקב (או"ח סי' ז).

גדולי האחרונים העלו קושיה זאת. וננסה ליישבה באמצעות הסוגייה המובאת בהמשך הגמרא בכריתות – דין מתעסק במילת שני תינוקות.

מתעסק במילה

בהמשך הסוגיה בכריתות מקשה רב על שמואל מדין מילת שני תינוקות, אחד צריך למולו בשבת והשני לאחר השבת, כאשר המוהל החליף ומל את התינוק שלאחר השבת בשבת:

ותנן: מי שהיו לו שני תינוקות, אחד למול בשבת ואחד למול אחר השבת, ושכח ומל את של אחר השבת בשבת – רבי אליעזר מחייב חטאת, ורבי יהושע פטר; עד כאן לא פטר רבי יהושע אלא משום דקסבר: טעה בדבר מצוה ולא עשה מצוה – פטור, אבל מתעסק בדבר דלאו מצוה, אפילו רבי יהושע מחייב! אמר לו: הנח לתינוקות, הואיל ומקלקל בחבורה חייב, מתעסק בחבורה חייב.

בבלי, כריתות יט ע"ב

הגמרא מדייקת בדברי רבי יהושע במשנה, שדווקא במקרה של מילת שני תינוקות פטור, מכיוון שמדובר במצווה. מכאן עולה שאם לא היה מדובר במצווה, האדם היה נחשב לשוגג וחייב, למרות שמדובר במתעסק.

תוספות על אתר (ד"ה אבל) מדייקים שהגמרא מקשה דווקא לשמואל כיוון ששיטתו העקרונית היא שאין הבדל בין מתעסק באיסור למתעסק בהיתר: "דלשמואל איירי בהכי במתכוין לאיסור ומיפטר". אולם, מקרה זה עדיין קשה מפני שמדובר על כוונת היתר, שהרי מילה מותרת.

השיטה מקובצת דן בדברי התוספות ומגדיר את ההבדל בין היתר מילה לשאר דברים מותרים:

... וי"ל דהך דתינוקת הוי כמו מתכוין לאיסור שהרי הוא מתכוין למלאכה גמורה לעשות חבורה דנהי דסבור שהוא של שבת מ"מ לחבלה מתכון

ובעלמא מתחייב כיוצא בה אבל רחמנא שריא ואין זה היתר גמור הלכך אתנא דסבר מתעסק [נפיק] מבה ליכא לאותביה, וכן לרבא דאין זה כמו מתכוין להגביה את התלוש או לחתוך תלוש דהתם אין כוונתו לעשות מלאכה, אבל אמתעסק דשמואל קשיא ליה דאמר מתעסק שייך שפיר במתכוין לעשות איסור ועלה בידו איסור אחר...

השמטות וחידושין משיטה מקובצת, כריתות, דף יט ע"ב, ס"ק ט

השיטה מקובצת מבאר כי מילה בשבת איננה שווה לחתיכת דבר תלוש מכיוון שמילת התינוק מוגדרת "איסור", אלא "שרחמנא שריא ואין זה היתר גמור". לדבריו, ישנו חילוק מהותי בין איסור שהותר (מילה) לבין מעשה שנעשה ללא כוונה ולא היה בו מלכתחילה צד של איסור (התולש את המחובר). מדבריו עולה שטעות במציאות בזמן שהתודעה כולה היא שמדובר בהיתר הינה בגדר מתעסק, אולם טעות במציאות בדבר שעקרונית אסור אך בנסיבות מסוימות מותר משנה את מרחב ההתייחסות ממתעסק לשוגג.¹⁰

באופן דומה כותב האור שמח:

ויש להתבונן, נהי דלא מיפטר משום מלאכת מחשבת דנתכוין לעשות מלאכה בגוף זה ועשה בגוף אחר, כיון דאפילו מקלקל חייב, מ"מ ליפטר כמו בכל האיסורים שבתורה היכי דאינו נהנה, והוא באופן דנתכוין לחתוך תלוש וחתך מחובר דפטור לרבא, כאן הרי קא סבור שהוא נולד בשבת ומותר לחתוך ערלתו, א"כ נתכוין לאופן המותר, וליפטר אף למאן דמחייב במקלקל בחבורה... וצריך לחלק בין אכילת שומן שהוא מותר מצד עצמותו, למילה שאינה מותרת רק מצד מצודה, והיינו טעמא, דבנתכוין לשומן, אילו היתה החתיכה שומן כפי כונתו אין בו כלל דורא דאיסור אכילה...

אור שמח, שבת פ"א ה"ח

10. רעיון דומה עולה בדברי החלקת יואב (סימן ז).

האור שמח מקשה כי אמנם מצד מלאכת מחשבת, כיוון שנתכון בוודאי לעשות מלאכה יהיה חייב, אלא שבפשט הסוגיה צריך הוא להיפטר שהרי זה ממש "נתכוון לחתוך תלוש וחתך את המחובר". המוהל התכוון לחתוך ערלת היתר וחתך ערלת איסור. הוא עונה על כך באופן דומה לדברי השיטה מקובצת המחלק בין דבר המותר מצד עצמו ובין דבר המותר רק מצד המצווה שבו (על אף ששבת). אמנם, הוא מוסיף ומחדד שכאשר אדם אוכל שומן הוא לא אמור כלל לחשוב שיש בדבר בעיה ואין כאן "בעי לאזדהורי", ולכן שייך במקרה זה מתעסק. לעומת זאת, כאשר אדם בא למול תינוק בשבת, הוא חייב אמנם למול אותו, אבל חייב גם כן להיזהר, מכיוון שמדובר בחבלה בשבת. יש כאן למעשה הרחבה בתביעה מהאדם לזהירות. כך הוא מסביר בהמשך:

הרי דאם יחבול בו יותר מכפי מדה שהוא צריך למצות מילה הרי הוא חייב, א"כ יש כאן בתינוק חיובא דחובל בשבת, והו"ל לאזדהורי ולמרמי אנפשיה, ולכן הוי בגדר שגגה, ולא בגדר מתעסק, כיון דאף לפי כוונתו אינו היתר גמור רק מצד מצוה, ואף לפי שגגתו הו"ל לאזדהר שלא יבא לידי חיוב חטאת בחבלה בתינוק, שישנו בתינוק, אלא שמותר באופן שמקים המצוה, אין זה מתעסק, רק משום מלאכת מחשבת קא מקשה, שנתכוין לתינוק אחר, ולא אתעבידא מחשבתו, וזה ברור.

אור שמח, שם

לאור דברי האור שמח ניתן להגדיר כי מתעסק מותר רק כאשר האדם נמצא במרחב של היתר גמור. לכן, כאשר אדם יודע שמעשיו הינם במרחב של איסור עליו להיזהר יותר. למעשה אנו מייחסים למחשבתו המקורית גם מחשבת איסור ולכן הוא שוגג ולא מתעסק.¹¹

11. הרב מרדכי בענט (מגן אבות, קונטרס בענין מתעסק) ביאר שמתעסק קיים רב בדבר שבה במקרה וכיוון ששבת קבוע ועומדת מששת ימי בראשית ולכן השוכח שהיום שבת הוא שוגג ולא מתעסק. ובחלקת יואב (סימן ז) דחה את דבריו שהרי יום כיפור תלוי בבית דין וגם שם פשוט ששוכח שהיום יום כיפור חייב חטאת.

לפי דברים אלו ניתן להציע שני יסודות הפוטרים לנו את הקושיות על תוספות: יסוד ראשון, העולה מדברי השיטה מקובצת, קובע שמתעסק נאמר כאשר האדם עושה דבר שבתודעה שלו הוא היתר גמור. מילה, הקיימת בגדר איסור, אינה נמצאת בתודעת ההיתר ולכן טעות בה אינה נחשבת למתעסק. האור שמח מציג יסוד שני ומלמד שכאשר האדם נמצא במרחב שאין בו איסור כלל ניתן לומר שדינו כמתעסק. לעומת זאת, כשיש במרחב איסורים אנו מתייחסים למחשבתו כנתונה בתודעה של איסור.

לאור דברים אלו יש לחקור מהי הסיבה שמתעסק פטור. בעולם הלמדני מקובל להגיד שבמתעסק התוצאה איננה מיוחסת לפועל, אמנם קשה להגיד כך האם מבחינה פיזיקלית אי אפשר לומר כי הפעולה נוצרה מאותו אדם? ודאי שהאדם הוא הגורם מבחינה פיזית, וקשה לומר שהדבר מנותק אחד מן השני. האור שמח מלמד שכאשר האדם נמצא במרחב שאין בו כלל איסור, הוא לא נחשב כמי שמחשבתו הייתה נגועה באיסור ולכן הוא פטור. לעומת זאת, כאשר האדם נמצא במרחב של איסור שייכת זהירות ועל כן לא שייך לבוא ולהגיד שהוא בגדר מתעסק ופטור משום כך.

העולה מדברים אלו הוא שעלינו לאפיין את מתעסק בשונה משוגג, בכך שמתעסק הוא אדם שבתודעתו נמצא במרחב המותר לחלוטין, ורק במקרה עובר על איסור. הפער הקוגניטיבי לפי רש"י, או אפילו הפער בהבנת המציאות, יוצרים מרחב של היתר ומנתקים לחלוטין את המחשבה המהמעשה.

במקרים שהאדם מודע לאיסור ועליו להתחשב בו, לא שייך לדון במתעסק אלא בשוגג. לכן כשאדם עושה מלאכה האסורה בשבת והוא לא יודע שהיום שבת, הוא למעשה עוסק באיסור שעליו צריך לחשוב, ולכן אין זה נחשב למתעסק בעלמא. לעומת זאת, במקרה שהאדם רואה את המרחב ומבין אותו כמרחב של היתר גמור – ובכל זאת נעשה איסור, הוא נחשב למתעסק הפטור.

מתעסק – פטור או מותר

חקירה נוספת שמסייעת להבין את ההבדל בין דין מתעסק בשבת למתעסק בשאר איסורים ולשווג בכלל היא חקירתו של ר' עקיבא איגר:

...ונ"ל דבר חדש דמה דממעטינן מאשר חטא בה פרט למתעסק, לא דמתעסק לא נעשית העבירה כלל אלא דמקרי עבירה בשוגג, ואך בשוגג כהאי ממעטינן מאשר חטא בה דפטור מקרבן אבל מ"מ מקרי שגגת איסור, אבל מה דממעטינן מטעם דמלאכת מחשבת אסרה תורה היכא דליכא מלאכת מחשבת אינו בכלל מלאכה ולא נעשה העבירה כלל.

שו"ת רבי עקיבא איגר, מהדורא קמא, ח

ר' עקיבא איגר מחדש חידוש ייחודי – הפטור במתעסק באיסור בכל התורה כולה, הנלמד מדין "חטא בה", איננו מותר אלא שאם האדם עבר וחטא הוא פטור בגדרי החטאת. לעומת זאת, מתעסק בשבת, כשהפטור הוא משום מלאכת מחשבת, כאילו לא עבר עבירה כלל. כלומר, כאשר מדובר על מתעסק בהיתר, שלא התכוון כלל לפעולה שנעשתה, הוא פטור ומותר. לעומת זאת, כאשר מדובר על מתעסק בשאר דינים (גם כשהתעסק באיסור כפי שפורט לעיל) מדובר על עבירה בשגגה, אלא שפטור מחטאת.

כדי להבין את חידושו של ר' עקיבא איגר יש להתבונן על ההבדל בדיון על מתעסק. בדיון מתעסק, בשונה מ'גרמא' ומפתרונות נוספים הנשענים על גדר מלאכת מחשבת, קשה לבחון את הדברים במונחים של 'לכתחילה', שהרי כל מתעסק הוא בדיעבד. כל מושג המתעסק נשען על מקרה בו אדם טעה או לא שלט בעצמו וממילא מדובר על 'דיעבד' (כלשונו – "שכבר נעשה"). כלומר, הדין התגלה למפרע וכל הדיון לכאורה הוא רק בפטור מקרבן. חידושו של ר' עקיבא איגר הוא שלא רק שיש פטור מקרבן, אלא שבשאר האיסורים עלינו להשתדל למנוע דיעבד זה, אך לא בשבת. ניתן היה לומר שכשאדם נמצא במרחב היתר אין לו צורך לברר את המציאות כלל והוא יכול להתנהל בצורה טבעית כאשר אפשר וייעשה איסור. ר' עקיבא איגר מדייק שהאדם צריך להיזהר

גם במרחב ההיתר ועליו לחפש מה עלול לגרום לאיסור במתעסק. אנו מוצאים כאן הגדרה של הווייה מתוקנת. בשבת, בה המלאכה מוגדרת על ידי הכוונה, ממילא אין משמעות למלאכה שנעשתה ללא כל כוונה.

כדי להבין את דבריו של ר' עקיבא איגר נתבונן בשתי סוגיות שממחישות את הצורך בחילוק זה. הסוגיה הראשונה היא המשנה בחולין המדברת על סוגיית מכירת פרה ובתה:

מתני'. בארבעה פרקים בשנה המוכר בהמה לחבירו צריך להודיעו: אמה מכרתי לשחוט, בתה מכרתי לשחוט...

בבלי, חולין פג ע"א

אם נאמר שדין מתעסק קיים בשאר איסורים לא ברור מדוע יש צורך בהתראה – הרי אף אם ישחטו את שתי הפרות ביום אחד הרי זה מתעסק. לשיטתו של ר' עקיבא איגר הקושיה מדין 'אותו ואת בנו' נופלת, שכן עדיין ישנה עבירה מדאורייתא. לכן, אף שאולי מדובר בגדר מתעסק, בוודאי שאין מקום לתהות מדוע המוכר צריך להודיע, אך בחיפוש של הווייה מתוקנת הוא צריך למנוע את האיסור הצפוי.

סוגיה נוספת שניתן לבארה על פי דברי ר' עקיבא איגר היא הגמרא בערכין:

הכל מטמאין בטמא מת לאתויי מאי? לאתויי קטן, סלקא דעתך אמינא: איש אשר יטמא ולא יתחטא, איש אין, קטן לא, קמ"ל: ועל הנפשות אשר היו שם. אלא איש למעוטי מאי? למעוטי קטן מכרת.

בבלי, ערכין ג ע"א

הגמרא מדייקת שקטן נטמא בטומאת מת, אך כיוון שהפסוק מתייחס דווקא ל"איש" – מיעטו קטן מכרת. המפרשים התקשו בדברי הגמרא: מדוע לדייק דין זה מפסוק שהרי לא מצינו שקטן יכול להיות חייב כרת? ¹²

12. כך לדוגמה מקשים התוספות על אתר (ד"ה למעוטי קטן), וכן עוד ראשונים.

לאור דברי ר' עקיבא איגר יש מקום לדון בכרת שאין עימו עונש בית דין. ניתן להציע פתרון: קטן אמנם פטור מעונשין, אבל יש חטאים שעונש בהם הוא תולדה של הוויה ולא של מעשה. ובמילים אחרות קטן שעבר עבירה שיש בה כרת, אמנם לא נענש אך עדיין הוא נמצא בהוויה של כרת, ולכן בא הפסוק לפטור אותו מהוויה זאת.¹³

סיכום

שתי הדרשות שראינו בגמרא בכריתות מהמילים "חטא בה" ומהמילים "מלאכת מחשבת" יוצרות למעשה שתי קריאות שונות בדברי הראשונים. לשיטת רש"י יש להבדיל בין רבי אליעזר שקיבל רק את מתעסק בהיתר, ובין רבי יהושע, הקובע שקיימות שתי התעסקויות – התעסקות בשאר איסורים והתעסקות בשבת. בכל מקרה נראה שלשיטת רש"י מתעסק הוא מי שעשה מלאכה בלי שהתכוון לעשות את הפעולה, כלומר, ישנו פער קוגניטיבי בין המחשבה לפעולה. ממילא מובן לשיטתו מדוע בשוגג חייב.

לשיטת תוספות נראה שאין הבדל בין מקרה שהתכוון לעשות איסור לבין שהתכוון לעשות היתר: אם לא נעשתה מחשבתו נחשב למתעסק הפטור מצד היעדר 'מלאכת מחשבת', ואם נעשתה מחשבתו (אלא שלא הבין את המציאות) נחשב למתעסק מדין "חטא בה". לדבריהם, פער קוגניטיבי ופער בהבנת המציאות פוטרים מקרבן. אולם, בדברי התוספות לא ברור באיזה מקרים כן יתחייב חטאת ומדוע שוגג איננו מתעסק מצד אי הבנת המציאות.

הצגנו את דין מוהל שטעה בין תינוקות, הפטור משום מצווה בלבד ולא משום מתעסק. לדעת השיטה מקובצת והאור שמח הסיבה שאין זה מתעסק היא כיוון שמדובר על מרחב של איסור. לפי דבריהם הצענו שני יסודות הפוטרים

13. ניתן אף להציע שיש לכך גם משמעות: נניח לדוגמה שקטן נכנס לאש, האם לא ישרף? לענייננו, קטן, אף שאינו בר עונשין, האם לא יכול להיות בהוויה של כרת? לפי הסבר זה, ההווא אמינא קובעת שכניסת קטן בטומאה למקדש היא לא עונש של כרת, אלא הוויה של כרת. על כן, יש הווא אמינא שגם קטן יפגע.

את הקושיות על תוספות – יסוד ראשון, העולה מדברי השיטה מקובצת, הוא שמתעסק נאמר כאשר האדם עושה דבר שבתודעה שלו הוא היתר גמור. לכן, מילה שהיא בגדר איסור לא נמצאת בתודעת ההיתר וטעות בה אינה נחשבת למתעסק. האור שמח מציג יסוד שני – כאשר האדם נמצא במרחב שאין בו איסור כלל אפשר לומר שיש פה דין מתעסק. לעומת זאת, כשיש במרחב איסורים אנו מתייחסים למחשבתו כנתונה בתודעה של איסור.

ר' עקיבא איגר מוסיף חילוק המתבסס על ההבדל בין שבת לשאר איסורים. לדבריו, בשאר איסורים מדובר בפטור מחטאת אך יש עבירה בידו, ואילו בשבת אנו מתייחסים למתעסק כמי שלא עשה כלל מלאכה ולכן פטור ואין עבירה בידו. הצענו להבין חילוק זה מתוך הבנת משמעותה של הווית כרת, מתוך שאיפה להווייה של טהרה.

